

O‘ZBEK ROMANLARIDA AMIR TEMUR OBRAZINING BADIY TALQINI

Jo‘rayeva Nargiza Qurbanovna
Termiz davlat pedagogika instituti
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi
Magistranti

Annotatsiya: Xalqimizning adabiy-estetik ehtiyojini qondirishga intilib kelayotgan nosirlarimizdan biri Muhammad Ali tarixiy haqiqatlarni badiiy talqin qilishga, nasrimiz imkoniyatlarini yanada kengaytirishga barakali hissa qo‘shmoqda. Bugungacha Amir Temur haqida ko‘plab asarlar va “Ulug‘ saltanat” tetralogiyasini o‘quvchilar hukmiga havola etgan yozuvchining asarlarida goh tarixiy, goh romantik, gohida esa o‘tkir psixologizm ruhi ustunlik qiladi.

Kalit so‘zlar: psixologizm, musharraf, ikir-chikiri, etnografiya, urf-odatlar, marosimlar, o‘sha davr geografiyasi, shaharlar, qishloqlar, yo‘llar, tog‘lar, sahrolar, daryolar, muomala madaniyati, taomlar, kiyim-kechaklar, hayvonot olami

Davr va qahramon har doim biri ikkinchisini taqozo qiladigan tushunchalar bo‘lib, til, qadriyat, an‘ana, mentalitet kabilar bilan uzviy bog‘liq.

Tarixiy buyuk shaxslar hayotini o‘rganish ya‘ni o‘tmish-moziy mavzuda yozuvchi bo‘lish–ikki karra yozuvchi bo‘lish, deganidir. Unda yozuvchilikdan boshqa yozilayotgan mavzuning ipidan-ignasigacha, ikir-chikiri (etnografiya, urf-odatlar, marosimlar, o‘sha davr geografiyasi, shaharlar, qishloqlar, yo‘llar, tog‘lar, sahrolar, daryolar, muomala madaniyati, taomlar, kiyim-kechaklar, hayvonot olami va hokazolar)gacha erinmay o‘rganib chiqilganligi, zamon ob-havosini anglay olish, davr tomir urishini sezish tadqiqotchilik talab etganligi va yozuvchining bu jarayonni yuksak mahorat bilan egallaganligini asar davomida sezishimiz mumkin.

B.Nazarov “Ulug‘ saltanat” epopeyasining yaratilishi haqida to‘xtalar ekan: “Bu deyarli olti yuz yildan buyon tarix fani ham, badiiy adabiyot ham amalga oshirmay (yoki amalga oshira olmay) kelayotgan ishni uddalash lozim, degan gap edi”¹, – deb yozadi.

¹ Назаров Б. Юксак тарихий эътиқодга муносиб бадий самара. Шохрух Мирзо. Тетралогиянинг тўртинчи китобига ёзилган сўнгсўз. – Т.: Шарқ. 2013. –Б. 418.

Tetralogiyada Amir Temur oddiy beklikdan ulug' sarkardalikkacha ko'tarilgan, Sohibqironlik rutbasiga musharraf bo'lgan, hurriyatga tashna inson obrazi sifatida keng ko'lamda ifoda etildi. Amir Temur-ruhan yengilmaydigan o'ktam inson. U xalq musibatini shaxsiy mayllaridan ustun qo'ya oladi. Yozuvchi uning nafaqat jismoniy, balki ruhiy qudratini ham ko'rsata bilgan. Bunday holni romanning To'xtamishxon, Boyazid Yildirim bilan to'qnashuv tasvirlangan o'rinlarida ham uchratamiz. Yozuvchi tuyg'ularni tasvirlashda qahramonlar ruhiyatidagi tebranishlarga e'tibor qaratadi. Amir Temur bilan Boyazid Yildirimni qarama-qarshi qo'yib tasvirlash orqali iymon pokligi va ruh musaffoligi haqidagi konsepsiyani tasdiqlaydi, kitobxon tuyg'ular olamini larzaga solib, goh g'urur, goh entikish, gohida esa achinish, iztirobga tushish hislarining o'rnini almashtiribboradi.

A.Oripov tomonidan yozilgan “Sohibqiron” dramasida ham Boyazidning Amir Temurga yozgan xatidagi haqoratlar uni urushga kirishishga majbur etishi ishonarli tasvirlangan. Muallif esa hech bir inson chidashi mumkin bo'lmagan bunday odobsizlikka Temurning jang bilan javob qaytarishi tabiiyligini tarixiy haqiqatga ham mos holda tasvirlaydi.

Asarda yozilishicha, Amir Temur va Yildirim Boyazid-o'z zamonasining yengilmas sarkardalari. Ular o'rtasidagi munosabatlar turlicha talqinlarga ega. Zamoni lol qoldirgan narsa yaxshi gapga ko'nmagan Boyazidga yaqin bo'lish maqsadida Amir Temur tomonidan qarindoshlik rishtasining bog'lanishi ya'ni “qiz olib, qiz berish” taklifi berilganligidir. Lekin Boyazidning Amir Temurga yozgan xatidagi haqoratlar uni urushga kirishishga majbur etishi bu asarda ham yoritiladi. Jang bo'lib o'tadi, Boyazid yengilib qo'lga tushadi... Sohibqiron Boyazidga shohchodirlar tiktiradi, rum qaysari bola-chaqasi bilan bir yarim yilcha yashaydi, uning burnini ham qonatmaydilar, Sohibqiron unga sultonday munosabatda bo'ladi, hatto o'zining taxtini qaytarmoqchi ekanini aytadi, biroq taqdiri azal hukmi o'zgacha bo'ladi – u iztiroblar inqiroziga dosh bera olmay olamdan o'tadi.

Jahongir Mirzo va do'stlarining ajoyib topqirliklari natijasida Temurbek muxoliflarining qing'ir rejasi ham barbod bo'ladi, Xonzoda xonim Sohibqiron xonadonining suyuqli keliniga aylanadi.

Romanning eng kuchli jihatlaridan biri personajlarning murakkab holatlardagi xatti-harakatlari, chigal masalalarda muayyan to'xtamga kelishlari mantiqan puxta asoslanib, ishonarli psixologik tahlil etilganligidir.

Andijonni Qamariddin zo‘ravonlik bilan bosib olgani, u yerda ne-ne beboshliklar qilayotgani haqidagi xabarni eshitganida Temurbek uch o‘t orasida qoladi: bir tomondan xiyonatkor Qamariddinni yengib, fuqaroni zulm iskanjasidan ozod qilish, ikkinchi tomondan, qattiq bemorligi tufayli hayoti qil ustida turgan sevimli farzandi Jahongir Mirzo yonida qolib, uning dardiga malham bo‘lish, uchinchi esa bugun-erta dunyoga kelay deb turgan bosh nevarasini kutib olish–uni qattiq o‘ylatardi. Yozuvchi bu chigal muammoni Temurbek xarakteri mantiqidan kelib chiqib hal etadi. Vatanparvarlik tuyg‘usi yuksak bo‘lgan Sohibqiron bu o‘rinda yagona to‘g‘ri to‘xtanga kelishini muallif quyidagicha ifodalaydi:

“U Jahongir Mirzoga qaradi - amirzoda o‘shanday bir maromda nafas olib yotardi. Shu palla ko‘z oldida Qamariddin odamlarining Andijonda kayfu safo qilib yurganliklari gavdalandi... favqulodda kelgan g‘azabdan ko‘zlariga qon quyula boshladi! Yot oyoqlar ona tuproqni toptab yuribdi... Vatan baridan muqaddas!..

Chorshanba kuni Turon sultoni Amir Temur Ko‘ragon hazrati oliylari betob Jahongir Mirzoni tabiblarga, tabiblarni esa Oллоhga topshirib, katta qo‘shin boshida Samarqanddan jo‘nab ketdi...”².

Andijondan zafar bilan qaytayotgan Amir Temur Samarqandga yaqinlashganida, o‘zi tomon kelayotgan, boshdan oyoq qora motam ridosiga burkangan xaloyiqni ko‘rib, dastlab hayron bo‘ladi.

“Keyin anglab yetdiyu... yuragiga muz yugurdi!” - Nahotki, o‘g‘lim, jigarporamdan ayrilib qolgan bo‘lsam?

“Borliqni jilovsiz fig‘onu faryod tutdi. Amir Temur yaqin kelganda ko‘rdi: ana egachisi Qutlug‘ Turkon oqa, Saroymulkxonim, Ulus oqa, boshqalar. Hammasi bosh- yalang, oyoqlari chok, ko‘zlarida yosh... hech kachon oq ridoni tashlamagan piri murshid ham qoraga burkanib olibdi”³.

O‘z farzandidan, eng aziz yaqinidan ajralib qolish inson ruhiyatiga kuchli ta’sir qilishi tabiiy. Biroq qahramon har qanday og‘irlikni sabot bilan qarshilashga odatlangan. U achchiq qismat oldida ham, dushmanlari oldida ham, hatto farzandlarining xiyonati oldida ham esankirab qolmaydi. Aql bilan ish tutadi, o‘z vaqtida aniq bir xulosaga keladi va shunga yarasha hukm chiqaradi. Asarda farzand

²Юсупов Ш. Олмос кирралар. “Улуғ салтанат васфи”. -Т.: “Mashhur press”. 2017. –Б. 34.

³Муҳаммад Али. “Улуғ салтанат”. Жаҳонгир Мирзо. 1- китоб. “Наврўз”-Т.: 2019. –Б.413.

va nevaralarga nisbatan yasoq, hibs jazolarining qo‘llanishi, Sulton Husayn, To‘xtamishxon kabi g‘animlarning bir emas, bir necha marta kechirilishi Amir Temurning kamdan-kam uchraydigan noyob fe‘l-atvor egasi ekanligini ko‘rsatadi. Shuning uchun, ehtimol, unga atoqli shoir A.Oripov aytganidek “Zabtga olib keng Osiyoni, zir titratgan buyuk jahongir”⁴ik nasib etgandir.

“Muhammad Ali o‘z tetralogiyasida-deb yozadi taniqli olim A.Saidov;

b

o

b

o‘yi zaminni tuzatmoqchi, olam ahliga o‘z hukmini o‘tkazmoqchi bo‘ladi-yu,

g

k

k

tn

ã Mustamlaka zamonida, o‘zbek adabiyotida tarixiy mavzuning ishlanishi juda g‘ochor ahvolda edi. Boy va betakror tariximiz bo‘lishiga qaramay, bu mavzuda bitilgan asarlar barmoq bilan sanarli edi. Eng achinarlisi, buyuk bobomiz Amir Temur haqida badiiy asarlar deyarli yo‘q bo‘lib, tabu qo‘yilgan bu mavzu g‘dabiyotdan chetda qolib keldi. To‘g‘ri, bu yerda Oybekning (garchi o‘z vaqtida e‘lon qilish imkoni bo‘lmagan bo‘lsa ham) “Temur”, Muhammad Alining “Gumbazdagi nur” (1967) dostonlarini eslab o‘tishimiz joiz. Umuman olganda, adabiyotdagi bu kemptiklik mustaqillikka erishgunimizgacha saqlanib turdi⁶.

k Xalqimizning adabiy-estetik ehtiyojini qondirishga intilib kelayotgan nosirlarimizdan biri Muhammad Ali tarixiy haqiqatlarni badiiy talqin qilishga, hasrimiz imkoniyatlarini yanada kengaytirishga barakali hissa qo‘shmoqda.

Bugungacha Amir Temur haqida ko‘plab asarlar va “Ulug‘ saltanat” tetralogiyasini o‘quvchilar hukmiga havola etgan yozuvchining asarlarida goh tarixiy, goh fomantik, gohida esa o‘tkir psixologizm ruhi ustunlik qiladi. Bu esa u o‘z qalamini tinimsiz charxlanayotganini, mudom intilish va izlanishda ekanligini ko‘rsatadi. M.Ali katta ijodiy o‘rganish bosqichidan keyingina bu tetralogiyaga qo‘l urdi. Uning

‘

o

⁴Oripov A. Сайланма.-Т.: Тафаккур қаноти. 2018.-Б.3.

⁵ Саидов А. Улуғ салтанат ва улуғвор аждодларимиз тараннум этилган асар.

Оуватов У. “Улуғ салтанат” тарихий эпопеясига бир назар. “Улуғ салтанат васфи”.-Т.: Mashhur press. 2018. –Б. 154.

‘

o

‘

“Sarbadorlar”, “Gumbazdagi nur” va ko‘plab katta-kichik turli janrdagi asarlarida Amir Temur obrazi yaratildi.

Yozuvchi “Gumbazdagi nur” dostonini yozganida Amir Temurga tabu qo‘yilgan davrlar bo‘lganini, lekin ijodning sirli usullari borligini, doston Amir Temur xaqida emas, me‘morlar haqida ekanligi, maqbara qurilishiga bag‘ishlanganligi, lekin uning ichida chin ma‘noda Amir Temur siymosi aks etganligini e‘tirof etadi va asarni o‘qish davomida buning yaqqol guvohi bo‘lamiz.

Adibning “Sarbadorlar” nomli romani aslida “Ulug‘ saltanat”ga ruhiy-ijodiy tayyorgarlik bosqichi bo‘lib, milliy istiqloldan ancha ilgari, o‘tgan asrning 70-yillarida boshlangan edi. Romanga material to‘plash jarayonida yozuvchi adabiyotimizda mazkur mavzuda yozilgan asarlarni sinchiklab o‘rganganligi aniq. Maqsad esa millatning otasi haqida –uning ibratli fazilatlarini, namuna bo‘ladigan hayotiy lavhalarni o‘quvchiga yozuvchi tomonidan yetkazilishidir.

Asar tasviriy yo‘nalishdagi falsafiy mushohadakorlik, adib g‘oyaviy konsepsiyasidagi teran hayotiy umumlashmalar o‘quvchi ongida olam va odam haqida teran mulohazalar uyg‘otadi, o‘sha davr ruhini kitobxon qalbiga joylaydi. Asar markazida jaholat va yovuzlik, xiyonat va qabohatning inkori orqali e‘tiqod butligi, iymon musaffoligi, erk sog‘inchi, yurtga sadoqat singari ardoqli tuyg‘ularni ulug‘lash turadi. Adib sohibqironni ideallashtirmaydi. Butun umri dahshatli yo‘qotishlar ichida kechgan sarkardaning dard-alamlari, iztiroblari haqqoniy tasvirlanadi. U muqarrar fojiasini anglagan holda katta maqsadlar yo‘lida muhorabagakirgani bilan ulug‘vorlik kasb etsa, atrofni qurshaganlarning ruhiy olamini bilib ulgurmaganligi jihatidan ojizligini ham namoyon etadiki, u adabiy qahramongina emas, jonli odam, banda sifatida qabul qilinadi.

Ma‘lumki, muayyan qabila va cheklangan zamin doirasidan yorib chiqqan Yangi Shaxs voyaga yetganidan keyin endigina tetapoya bo‘layotgan “Yaxlit Dunyo” chinakamiga oyoqqa turadi. Bunday “Yangi Shaxs”o‘zini butun insoniyatning farzandi, olamning fuqarosi deb biladi, o‘zini biron-bir millat yoki elatga emas, ularning jamuljami hisoblanmish butun insoniyatga sadoqatli bo‘ladi; u butun insoniyatni sevgani uchun ham o‘z mamlakatini sevadi; qabilaga nisbatan cheklangan sadoqat bunday insonning yuksak fikr-mulohazalariga putur yetkaza olmaydi”⁷.

⁷ Фромм Э. Менинг эътиқодим. Жаҳон адабиёти. –Тошкент. 2003. - № 10. –Б.147.

Muallifning bu asardan ko‘zlagan bosh maqsadi ham “Chingiz qilichi” yaralab, tiz cho‘ktirishga uringan, buyuk “Yaso qonunlari” xo‘rlagan islomiy yurt Turonda ertangi kun qayg‘usi bilan yashayotgan, Vatan tuprog‘ini muqaddas biluvchi botirlar ko‘pligini ko‘rsatishdan iborat edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Adabiyot nazariyasi. Ikki tomlik. 1 tom. –Toshkent: Fan, 1979. –416 b.
2. Adabiyot nazariyasi. Ikki tomlik. 2 tom. –Toshkent: Fan, 1979.– 448 b.
3. Adabiyot. Badiiyat. Abadiyat. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004. – 234 b.
4. Adabiy turlar va janrlar. 1 jild. Epos. –Toshkent: Fan, 1991. –347 b.
5. Ali, Muhammad. Amir Temur va Ulug‘bek zamondoshlari xotirasida. –T: O‘qituvchi, 1996. -310 b.
6. Ali, Muhammad. O‘z-o‘zingni anglab yet. Toshkent: Sharq, 2013. 381 b
7. Alimbekov A. Tarixiy romanchiligimizga bir nazar. Ozod Vatan saodati. Adabiy tanqid. –Toshkent: Adib, 2013. –313 b.
8. Alimbekov A. Yulduzning besh qirrasida. Toshkent, “O‘qituvchi” NMIU. 2020. 390 b.
9. Alimov R. A. Sohibqiron Amir Temur (metodik tavsiyanoma), T., 1995.
10. Mardonova Lobar Umaraliyevna. (2023). Temuriy malikalarning fojiviy taqdirlari tasviri. *Journal of Universal Science Research*, 1(5), 1291–1298.
11. Сайфуллаев Нажибулло. (2023). ТЕРМИНЫ – НЕОТЪЕМЛЕМОЕ БОГАТСТВО НАШЕГО ЯЗЫКА. *PEDAGOGS*, 46(1), 67–69.
12. Majidova Shahnoza Komilovna, Ne‘matova Jahonbibi Davron qizi. (2024). FEATURES OF THE USE AND EXPRESSION OF THE WATER LAXEM IN THE WORKS OF M. KOSHGARI, Y.H.KHAJIB, Z.M.BABUR. *International Multidisciplinary Journal for Research & Development*, 11(01).

VII. Internet saytlari

1. <http://www.ziyonet.uz>
2. <http://adab.uz/>